



# गाई-म्हर्शींमधील वंध्यत्व आणि आवश्यक उपाययोजना

दुधव्यवसाय फायदेशीर होणेकरिता गाई आणि म्हर्शींचे सुलभ प्रजनन व्यवस्थापनास अनन्य साधारण महत्व आहे. गाई म्हर्शींची निवडलेली जात, वंशावळ याला खूपच महत्व आहे. त्यांच्या व्यवस्थापनाकडे यामध्ये जनावरांचा गोठा, आहार, माजाचे व्यवस्थापन, कृत्रिम रेतन आणि सुलभ विण्याची क्रिया या बाबींकडे विशेष लक्ष्य देणे गरजेचे आहे, तरच आपल्याला वर्षाला एक वेत ही संकल्पना प्रत्यक्षात साध्य करणे शक्य आहे. गाय किंवा म्हैस विल्यानंतरच आपणांस जास्तीतजास्त दूध मिळते आणि ६ ते ७ महिन्यांनंतर दूध मिळणे कमी होते यांकरिता गाई म्हैस विल्यानंतर २ ते ३ महिन्यात माजावर येऊन गाभण राहणे क्रमप्राप्त आहे.

सुलभ प्रजननातील प्रमुख अडथळा म्हणजेच गाई म्हर्शींमधील वंध्यत्व होय.

गाई-म्हर्शी मधील वंध्यत्व म्हणजे गाई म्हशी माजाची लक्षणे न दाखविणे किंवा मुका माज दाखविणे तसेच माजावर आल्यानंतर कृत्रिम रेतन केल्यानंतर सुध्दा गाभण न राहणे तसेच गाभण राहिल्यानंतर प्रसुतीच्या अगोदर गर्भ बाहेर टाकणे यांस जनावरांमधील वंध्यत्व असे म्हणतात. आपल्याकडे वयात आलेल्या जनावरांमध्ये वंध्यत्व मोठ्या प्रमाणावर आढळून येत असल्यामुळे पशुपालन व्यवसायात पशुपालकांचे आर्थिक नुकसान होते. त्याकरिता जनावरांचे योग्य व्यवस्थापन आहार आणि निगा याबाबतची पूर्ती करणे पशुपालकांच्या हातात आहे. गाई म्हर्शींमध्ये क्रतुकालचक्र २१ दिवसांचे असते. जेव्हा जनावरांमध्ये क्रतुकालचक्राचे नियमन आणि नियमित माज दाखविणे पूर्णपणे थांबते यामुळे गाई म्हर्शींमध्ये वंध्यत्व दिसून येते.

## गाई-म्हर्शींमधील वंध्यत्वाची कारणे आणि त्यावरील उपचार :

### • अनुवांशिक वंध्यत्व

- समतोल आहार कमी प्रमाणात मिळणे.
- गाई-म्हर्शींच्या शरीरातील आणि अंगावरील कृमींमुळे प्रजननक्षमता कमी होऊन वंध्यत्व येणे
- प्रसुती पश्चात जननेंद्रियाच्या जखमा, मायांग बाहेर येणे, कष्टप्रदप्रसुती आणि गर्भाशयाचा दाह
- सासर्गिक गर्भपातः ब्रुसेलोसिस आणि इतर आजार
- गाई-म्हर्शी वारंवार उलटणे
- गाई-म्हर्शींमध्ये माजाची लक्षणे न दाखविणे म्हणजेच मुका माज
- अयोग्य वेळी कृत्रिम रेतन करणे

### अनुवांशिक वंध्यत्व:

अनुवांशिक कारणामुळे होणारे वंध्यत्व हे कायमस्वरूपी प्रकारचे वंध्यत्व आहे. अनुवांशिक वंध्यत्वावर कोणताही उपचार नाही. सदर जनावरे कधीही गाभण राहत नाहीत आणि सदर जनावरांना कळपातून काढून देणे हाच एकमेव पर्याय होय.

### समतोल आहार कमी प्रमाणात मिळणे :

गाई-म्हर्शींमधील वंध्यत्वाच्या प्रमुख कारणापैकी एक म्हणजेच असमतोल आहार होय. जनावरांच्या शरीराची झीज ही दुधउत्पादनामुळे आणि गर्भाशयात वाढणाऱ्या वासरामुळे होत असते. सदर प्रकारची झीज ही फक्त जनावरांना समतोल आहार देऊनच भागविता येते. यासाठी हिरवा चारा म्हणजेच मका, मेथी घास, सुका चारा म्हणजेच कडबा आणि खुराक योग्य प्रमाणात देणे खूप महत्वाचे आहे. सर्वसाधारण पशुपालक या बाबीवर विशेष दुर्लक्ष करतात आणि जनावरांना कमी प्रतीचा चारा म्हणजेच ऊसाचे वाडे आणि भाताची पेंड यासारखे खाद्य देतात यामुळे शरीराची होणारी झीज कमी न होता ती वाढते आणि जनावरांचा शरीर सुचकांक कमी होतो यामुळे जनावरांना माज दाखविण्यासाठी आवश्यक असणारी संम्प्रेरके पुरेशा प्रमाणात सुटत नाहीत आणि गाई म्हशी माजाची लक्षणे दाखवित नाहीत. शरीर सुचकांक कमी असलेने जरी जनावरांनी माज दाखविला तरी गाभण राहत नाहीत यामुळे दोन वेतातील अंतर वाढते आणि भाकडकाळ वाढतो. जनावरांमधील वंध्यत्व कमी करणेसाठी योग्य

समतोल आहार खनिज मिश्रणांची योग्य ती मात्रा दैनंदिन आहारात देणे आवश्यक आहे.

### गाई म्हर्शींच्या शरीरातील आणि अंगावरील कृमींमुळे प्रजननक्षमता कमी होऊन वंध्यत्व येते:

जनावरांच्या शरीरातील विविध प्रकारचे कृमी जनावरांच्या आतडयातील पोषक द्रव्ये शोषून घेतात तसेच बाह्य परजीवी म्हणजेच विविध प्रकारच्या गोचिड जनावरांच्या शरीरातील रक्त शोषतात आणि जनावरांना आवश्यक पोषक द्रव्ये मिळत नाहीत आणि जनावरांच्या एकूणच वाढीवर परिणाम होतो. शरीरातील कृमी नाहीशे करणेकरिता जंतनाशक औषधांच्या मात्रा दर तीन महिन्याच्या अंतराने पशुवैद्यकांच्या सल्ल्याने देण्यात याव्यात जेणेकरून शरीरातील कृमी नष्ट होतात आणि जनावरे सशक्त होतात. बाह्य परोजीवीसाठी सुध्दा विविध प्रकारची औषधे बाजारात उपलब्ध आहेत पण ती सुध्दा पशुवैद्यकांच्या सल्ल्याने वापरावीत जेणेकरून कोणत्याही प्रकारची विषबाधा जनावरांस होणार नाही.

### प्रसुती पश्चात जननेंद्रियाच्या जखमा, मायांग बाहेर येणे, कष्टप्रदप्रसुती आणि गर्भाशयाचा दाह:

गाई म्हर्शींमधील सुलभ प्रसुतीस अनन्यसाधारण महत्व आहे कारण सुलभ प्रसुती म्हणजेच सुलभ प्रजनन. प्रसुतीपूर्व एक महिना आणि प्रसुतीनंतर एक महिन्याला विशेष महत्व आहे कारण या काळातच जनावरे विविध प्रकारच्या आजारांना बळी पडतात आणि विविध प्रकारच्या वंध्यत्वास सामरो जातात. मायांग बाहेर येणे आणि गर्भाशयाचा दाह या प्रकारच्या विकारांमुळे गाई म्हर्शींमधील वंध्यत्व तात्पुरत्या आणि कायमस्वरूपणाचे सुध्दा होवू शकते याकरिता योग्य तो उपचार पशुवैद्यकांकडून घेणे खूप महत्वाचे आहे.

### सांसार्गिक गर्भपात अर्थात ब्रुसेलोसिस:

सदर आजार हा कधीही बरा होणारा नाही या आजारामध्ये जनावरे गाभणपणाच्या शेवटच्या तीन महिन्यात गर्भ बाहेर टाकतात आणि हा आजार एका जनावरांपासून दुसऱ्या जनावराला आणि महत्वाचे म्हणजे हा आजार जनावरांपासून पशुपालकांनासुध्दा होऊ शकतो याकरिता लवकरात लवकर निदान पशुवैद्यकांकडून करून घेणे खूपच आवश्यक आहे आणि सदर जनावरांस कल्पातून काढून टाकणे हा एकमेव उपचार सद्यस्थितीत आहे नाहीतर पूर्ण गोठा बाधीत होऊन जातो आणि गर्भपात होऊन पशुपालकांचे प्रचंद नुकसान होते.

### गाई-म्हर्शीं वारंवार उलटणे:

सदर वंध्यत्वाचा प्रकार हा दोन प्रकारचा आहे म्हणजेच जनावरांमध्ये फलनक्रिया न होणे म्हणजेच स्त्री बीज व शुक्राणुचे फलन होत नाही याप्रकारामध्ये कृत्रिम रेतनाची अयोग्य वेळ तसेच योग्य माज न ओळखणे ही प्रमुख कारणे आहेत सदर प्रकारचे वंध्यत्व हे तात्पुरत्या स्वरूपाचे असून यामध्ये पशुपालकांचा सळ्हा आणि अचूक निदान खूपच महत्वाचे असते. यामधील दुसरा प्रकार म्हणजेच फलनक्रिया होते परंतु तयार झालेला गर्भ गर्भाशयाच्या पिशवीत टिकत नाही आणि जनावरे २१ दिवसांनी माजावर न येता ती ३० ते ४० दिवसांनी माजावर येतात. सदर वंध्यत्वाच्या प्रकारात सुध्दा पशुवैद्यकाचे निदान आणि सळ्हा खूपच महत्वाचा असतो. यामुळे पशुपालकांना याकरिता तज्ज पशुवैद्यकाची मदत घेऊन सदर विकारावर मात करता येते.

### गाई म्हर्शींमध्ये माजाची लक्षणे न दाखविणे म्हणजेच मुका माज:

याप्रकारामध्ये प्रजननसंस्थेच्या विविध विकारांमुळे आणि काही जनावरांच्या खोडीमुळे माजाची लक्षणे ठळकपणे दिसत नाहीत यामुळे जनावरांनी माज दाखविला आहे किंवा नाही हे समजत नाही आणि जरी दाखविला तरी पशुपालकांना ओळखता येत नाही. सर्वसाधारणपणे माजाची लक्षणे आणि प्रजननविषयक विविध लक्षणांची माहिती पशुपालकांना असणे खूपच आवश्यक म्हणजेच जनावरे साधारणतः पहाटे माज दाखवितात माजावर असलेले जनावर जर माकळे असेल तर दुसऱ्या जनावरावर उडते तसेच योनीमधून काचेसारखा चकचकीत स्नाव निघतो, जनावरे सतत हंबरतात अशा प्रकारच्या माजाच्या लक्षणांची पशुपालकांना माहिती असणे खूपच आवश्यक असते. सदर प्रकारचे वंध्यत्व योग्य व्यवस्थापन करून सहज टाळता येते.

### अयोग्य वेळी कृत्रिम रेतन करणे:

गाई म्हर्शींचा माज ओळखणे जितके महत्वाचे आहे तेवढेच कृत्रिम रेतन करण्याची वेळ अत्यंत महत्वाची आहे. गाई साधारणतः सकाळी माजावर आल्यानंतर तिला संध्याकाळी कृत्रिम रेतन करावे तसेच म्हर्शींमध्ये थोडा जास्त कालावधीनंतर कृत्रिम रेतन करावे म्हणजेच सकाळी माजावर आल्यानंतर तिला दुसऱ्या दिवशी सकाळी माजावर आल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी कृत्रिम रेतन करावे. कृत्रिम रेतन माजावर आल्यानंतर लगेच च किंवा २४ तासानंतर केल्यानंतर गाई म्हर्शीं गाभण राहत नाहीत आणि वारंवार उलटणे असे प्रकार होतात. म्हणूनच कृत्रिम रेतन करण्याची योग्य वेळ आपणांस गाई म्हर्शींमधील वंध्यत्व कमी करण्यास मदत होते.

www.mafsu.in

### \* मार्गदर्शक \*

www.knpcvs.in

कर्नल प्रा. (डॉ.) ए. एम. पातुरकर  
मा. कुलगुरु, मपमविवि, नागपुर

डॉ. एस. व्ही. उपाध्ये  
अधिष्ठाता, पशुविज्ञान विद्याशाखा,  
मपमविवि, नागपुर

डॉ. एन. व्ही. कुरकुरे  
संचालक संशोधन,  
मपमविवि, नागपुर

डॉ. ए. यु. भिकाने  
संचालक विस्तार शिक्षण,  
मपमविवि, नागपुर

डॉ. व्ही. डी. आहेर  
सहयोगी अधिष्ठाता  
क्रांनापापवैम, शिरवळ, जि. सातारा

### \* लेखक \*

डॉ. अनित माळी

पशुप्रजनन व प्रसुतीशास्त्र विभाग  
क्रांतीसिंह नाना पाटील पशुवैद्यकीय महाविद्यालय, शिरवळ

### \* संकलन \*

डॉ. स्मिता आर. कोल्हे

संशोधन प्रकल्प प्रमुख, पशुवैद्यकीय व पशुसंवर्धन विस्तार शिक्षण विभाग  
क्रांनापापवैम, शिरवळ, जि. सातारा